

Biuletyn Historii Sztuki
LXXXIV:2022, nr 4
ISSN 0006-3967
e-ISSN 2719-4612
doi: 10.36744/bhs.1337

PIOTR LASEK

Institut Sztuki, Polska Akademia Nauk
<https://orcid.org/0000-0002-8153-3081>

*Architektka, projektantka, inwentaryzatorka
i urzędniczka. Aktywność zawodowa Gizelli
Gryczyńskiej w latach 1932–1939*

*Architect, Designer, Inventory Taker and Clerk.
Professional Activity of Gizella Gryczyńska
in the Years 1932–1939*

Celem artykułu jest uzupełnienie biografii Gizelli Gryczyńskiej (do 1936 r. używającej panieńskiego nazwiska Margulies) – polskiej architektki pochodzenia żydowskiego. Analiza źródeł archiwalnych oraz materiałów zgromadzonych w Zbiorach Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN umożliwiła zaprezentowanie aktywności Gizelli Gryczyńskiej na polu inwentaryzacji zabytków. W artykule omówiono jej udział w akcji inwentaryzacyjnej w Kazimierzu Dolnym, prowadzonej w latach 1933–1934 pod egidą Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w ramach rządowego Funduszu Pracy. Jednocześnie dzięki kwerendom w Archiwum Państwowym w Kielcach oraz Dziale Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej udało się ujawnić szereg nieznanych dotąd materiałów źródłowych, rzucających nowe światło na działalność zawodową i życie osobiste Gizelli Gryczyńskiej po 1936 r., a tym samym ukazać dorobek życiowy bohaterki artykułu w odmiennej perspektywie, z uwzględnieniem kontekstu ekonomicznego i społecznego tamtych czasów.

Słowa-klucze: Gizella Margulies, Gizella Gryczyńska, Żydzi, historia Żydów w Polsce, inwentaryzacja zabytków, Kazimierz Dolny, shtetl, architektki, architektura, wielki kryzys, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki, Fundusz Pracy

The aim of the article is to supplement the biography of Gizella Gryczyńska, until 1936 Margulies, a Polish architect of Jewish origin. An analysis of archival sources and materials from the Collections of Photographs and Survey Drawings held at the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences has made it possible to present her activity in the field of inventorying historical monuments. The article describes Gizella Gryczyńska's participation in the inventory-taking action conducted in the years 1933–1934 in Kazimierz Dolny under the aegis of the Society for the Protection of the Monuments of the Past in the framework of the governmental Labour Fund. At the same time, search queries – conducted in the State Archive in Kielce and in the Student Records Division of the Warsaw University of Technology revealed a number of hitherto unknown source materials that shed new light on Gryczyńska's professional activity and personal life after the year 1936. Thus, it has been possible to present her achievements in a new perspective, taking under consideration the economic and social context of the era.

Keywords: Gizella Margulies, Gizella Gryczyńska, Jews, history of Jews in Poland, inventorying historical monuments, Kazimierz Dolny, shtetl, female architects, architecture, Great Depression, Society for the Protection of the Monuments of the Past, Central Office for Inventorying Historic Monuments, Labour Fund

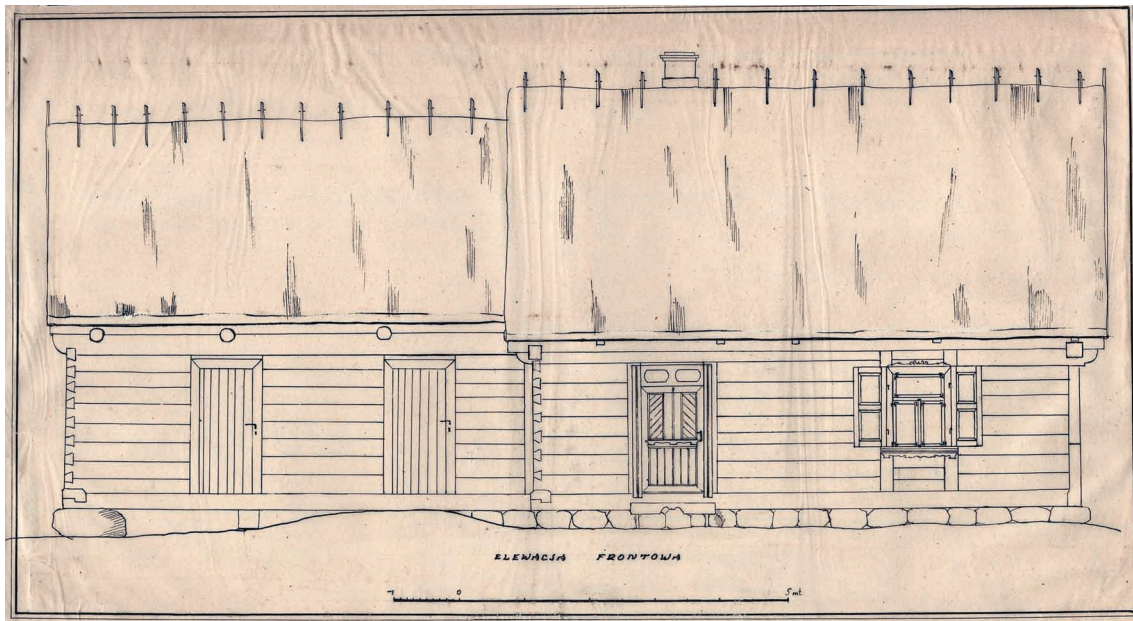
W ostatnim dwudziestoleciu można zaobserwować w polskiej historii sztuki wzrost zainteresowania udziałem i rolą kobiet w kształtowaniu architektury 2. połowy XIX – 1. połowy XX w.¹ Do grona aktywnych w tym czasie architektek należała także bohaterka niniejszego artykułu. Z zapomnienia wydobyła ją Marta Leśniakowska, która skupiła się jednakże przede wszystkim na działalności Gizelli Gryczyńskiej (do 1936 r. używającej panieńskiego nazwiska Margulies) jako awangardowej projektantki i architektki². Tymczasem niemal nieznana pozostaje jej aktywność na polu inwentaryzacji zabytków, która, choć krótkotrwała, zasługuje na uwagę zarówno ze względu na rangę inwentaryzowanych obiektów, jak i jej związek z szerszymi działaniami, prowadzonymi w latach 1933–1934 pod egidą Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w ramach rządowego Funduszu Pracy. Poddając wnikliwej analizie materiały źródłowe zachowane w Archiwum Państwowym w Kielcach, pozwalające pełniej zrekonstruować biografię

1. Gizella Margulies, fotografia z 1923 r. Dział Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, teka nr 7937. Fot. Piotr Lasek

¹ Problematykę tę wielokrotnie w swych badaniach poruszała Joanna Sosnowska; zob. Joanna SOSNOWSKA, „Katarzyna Kobro (1898–1951). W setną rocznicę urodzin”, *Biuletyn Historii Sztuki* 61, nr 3-4 (1999), s. 467–470; EAD., *Poza kanonem. Sztuka polskich artystek 1880–1939* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2003); EAD., „Sztuka kobiet na przełomie XIX i XX wieku”, w: *Artystki polskie*, red. Agata JAKUBOWSKA (Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2011), s. 39–63; EAD., „Artystki polskie w dwudziestoleciu”, w: *Artystki polskie*, s. 65–91; EAD., „Artystka w Sukiennicach”, *Biuletyn Historii Sztuki* 74, nr 1 (2012), s. 77–83. W omawianym kontekście warto także wspomnieć prace zbiorowe oraz antologie: *Architektki*, red. Tomasz KUNZ (Kraków: Wydawnictwo EMG, 2016); *Pionierki. Krytyka artystyczna kobiet 1839–1879. Antologia*, oprac. Joanna SOSNOWSKA, Magdalena KASA (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016); *Emancypantki i modernistki. Teksty kobiet o sztuce 1879–1914. Antologia*, oprac. Magdalena KASA, Joanna SOSNOWSKA (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2019); *Krytyka artystyczna kobiet. Sztuka w perspektywie kobiecego doświadczenia XIX–XXI wieku*, red. Beata ŁAZARZ, Joanna SOSNOWSKA (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2019); *Pionierki*, red. Ewa DĄBROWSKA (Kraków: Wydawnictwo EMG, 2019). Problematyką udziału kobiet w awangardzie architektonicznej pierwszych dekad XX w. zajmowała się także Marta Leśniakowska; zob. Marta LEŚNIAKOWSKA, „Lekceważone córki Almae Mater – pionierki w Polsce”, w: *Studia z architektury nowoczesnej*, t. 2: *Architektura i wnętrza 1905–1923*, red. Joanna KUCHARZEWSKA, Jerzy MALINOWSKI (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2007), s. 161–175.

² Marta LEŚNIAKOWSKA, „Niewidoczna pomocnica. Przypadek Gizelli Marguliesówny”, w: *Pionierki*, s. 104–174.

2. Gizella Margulies, Laskowiec, zagroda najnowsza, elewacja frontowa, 1927.

Archiwum ZAP PW, album 179, s. 79.

Fot. Wojciech Wólkowski

Gryczyńskiej (zwłaszcza po roku 1936), można zobaczyć jej działalność zawodową w zupełnie nowym świetle³.

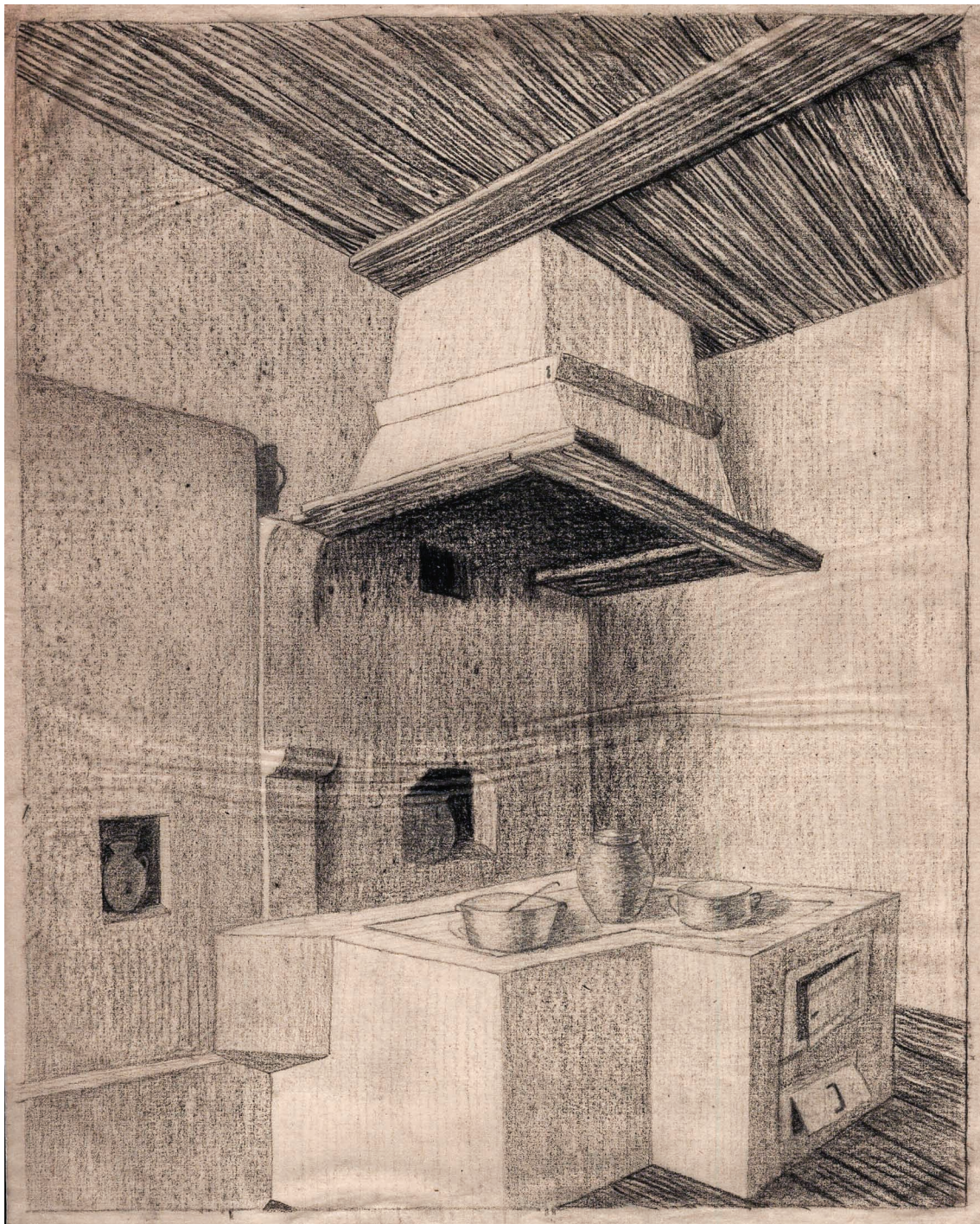
Gizella przyszła na świat 15 lipca 1905 r. w Warszawie⁴. Jej ojcem był Samuel Margulies⁵, „znany giełdciarz na terenie stolicy”⁶, matką zaś Bronisława z domu Lorie. Gizella pochodziła z zamożnej rodziny żydowskiej, warto jednak nadmienić, że jako dojrzała

³ Za zwrócenie mi uwagi na materiały z Archiwum Państwowego w Kielcach oraz cenne wskazówki merytoryczne pragnąłbym podziękować Piotrowi Sypczukowi. Ogromną pomoc podczas kwerend źródłowych do niniejszego artykułu okazali także Agata Lipczik, Maria Elżbieta Sołtys, Katarzyna Uchowicz oraz Wojciech Wólkowski. Wszystkim składam w tym miejscu serdeczne podziękowania.

⁴ Tak podaje Gryczyńska w swym życiorysie. Niekiedy w materiałach źródłowych jako miejsce jej urodzenia podawana jest też Ostrów Mazowiecka; zob. Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Akta Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach I (dalej: UWK I), sygn. 22445, k. 52: pismo Komisariatu Rządu na m. st. Warszawę do Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach z 5 VIII 1938 r.; *ibid.*, k. 54: pismo Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach do Starostwa Powiatowego w Ostrowi Mazowieckiej z 19 VIII 1938 r.

⁵ W źródłach można spotkać różne sposoby zapisu nazwiska rodzowego Gizelli. Częstokroć spotykana jest jego forma ojcowska: Marguliesówna (np. na świadectwie dojrzałości Gizelli; zob. Dział Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, teka nr 7937 Margulies Gizella, k. nlb.: świadectwo dojrzałości Gizelli Marguliesówny z 17 VI 1923 r.). Warto jednakże zaznaczyć, że w dokumentach metrykalnych można spotkać inny rodzaj zapisu nazwiska ojca Gizelli: Margules. Wątpliwości, jak należy zapisać nazwisko absolwentki na dyplomie ukończenia Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, skłoniły nawet sekretariat uczelni do zwrócenia się do Archiwum Aktów Stanu Cywilnego w Warszawie w celu jednoznacznego rozstrzygnięcia tej kwestii (zob. Dział Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, teka nr 7937 Margulies Gizella, k. nlb.: pismo sekretariatu Politechniki Warszawskiej do Archiwum Aktów Stanu Cywilnego w Warszawie z 30 III 1932 r.).

⁶ APK UWK I, sygn. 22445, k. 52: pismo Komisariatu Rządu na m. st. Warszawę do Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach. Był on synem Naftalego Marguliesia i Szyfry ze Spirów. Urodził się w Zamościu w 1864 r., w bogatej rodzinie kupieckiej; jego dziadkiem był Szaja Margulies, jeden z najzamożniejszych mieszkańców Zamościa w latach 60. XIX w., a zarazem filantrop i patriota – m.in. w 1863 r. dostarczał żywność i ubrania dla powstańców; zob. <https://www.zamosciopedia.pl/> [dostęp 1 IX 2022]. Nie można wykluczyć, że Samuel Margulies i niejaki Margulis, za którego pośrednictwem wykupiono z więzienia CzeKa w Kijowie Bohdana Lacherta, to ta sama osoba. Zob. Katarzyna UCHOWICZ, *Awers/rewers. Architekt Bohdan Lachert* (Wrocław: Muzeum Architektury we Wrocławiu, 2018), s. 28–29.

3. Gizella Margulies, Laskowiec, zagroda najnowsza, widok pieca, 1927.
Archiwum ZAP PW, album 179, s. 79.
Fot. Wojciech Wólkowski

4. Józef Czekierski, Kazimierz Dolny, spichlerz Wojciecha Kobiątka, fasada, przed 1914. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 3028

5. *Kazimierz Dolny po zniszczeniach wojennych, fotografia Juliusza Kłosa, 1916.*
Fot. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, neg. nr 5238

kobieta dokonała konwersji na katolicyzm⁷. Dzięki dobrej sytuacji majątkowej rodziców odebrała staranne wykształcenie. Do dziesiątego roku życia pobierała nauki w domu⁸. W 1923 r. ukończyła warszawskie Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Królowej Jadwigi (uczęszczała do klasy o profilu matematyczno-przyrodniczym)⁹. W tym samym roku dostała się na Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej¹⁰. Być może na wybór przyszłego zawodu Gizelli wpłynął fakt, że architektem był jej stryjeczny brat, Jakub Margulies¹¹. W 1932 r. obroniła pracę dyplomową (opracowaną pod kierunkiem Aleksandra

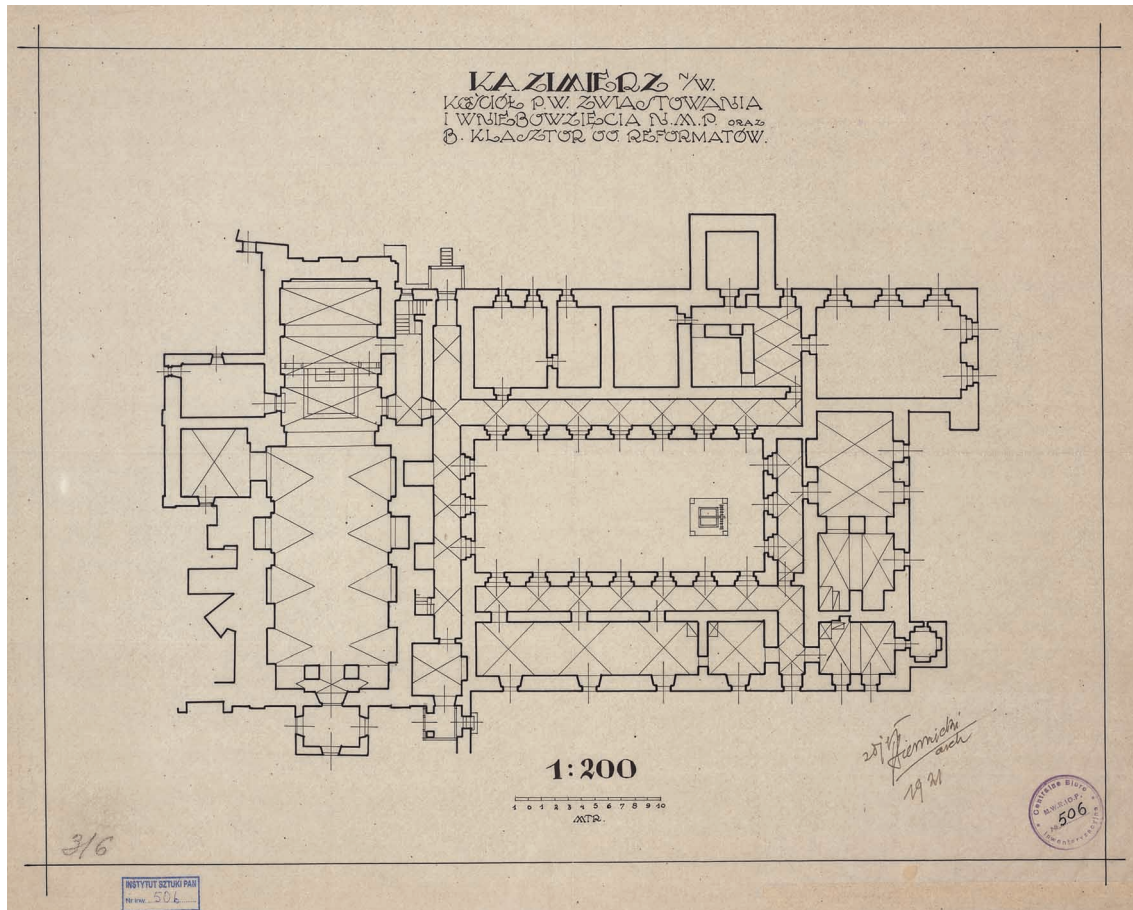
⁷ Na świadectwie dojrzałości Gizelli Margulies z 17 VI 1923 r. podano, że absolwentka jest wyznania mojżeszowego (zob. Dział Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, teka nr 7937 Margulies Gizella, k. nlb.: świadectwo dojrzałości Gizelli Marguliesówny z 17 VI 1923 r.). Konwersja na katolicyzm musiała nastąpić przed 1936 r., zanim Gizella zawarła ślub kościelny z Aleksandrem Gryczyńskim (zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 86: odpis aktu ślubu Gizelli Gryczyńskiej z 2 VI 1936 r.). W oświadczeniu kandydata do służby publicznej z 30 VII 1938 r. Gizella Gryczyńska zadeklarowała się jako rzymska katoliczka (zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 6: oświadczenie kandydata do służby publicznej Gizelli Gryczyńskiej z 30 VII 1938 r.). Zapewne na chrzcie otrzymała drugie imię: Maria (zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 1: oświadczenie kandydata do służby publicznej Gizelli Gryczyńskiej z 30 VII 1938 r.). Być może przejście na katolicyzm wiązało się z jej planami na zdobycie stałej posady urzędniczej.

⁸ Dział Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, teka nr 7937 Margulies Gizella, k. nlb.: curriculum vitae Gizelli Marguliesówny z 1923 r.

⁹ Zob. Dział Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, teka nr 7937 Margulies Gizella, k. nlb.: świadectwo dojrzałości Gizelli Marguliesówny z 17 VI 1923 r.

¹⁰ APK UWK I, sygn. 22445, k. 9: życiorys Gizelli Gryczyńskiej z lutego 1938 r.

¹¹ W latach 1928–1932 architekt miejski w Zamościu zaprojektował kilka tamtejszych kamienic. Zob. <https://www.zamosciopedia.pl/index.php/mam-maz/item/320-margules-jakub-1866-1942-architekt-inzynier> [dostęp 1 IX 2022]. W tym kontekście warto również nadmienić, że przed I wojną światową w Łodzi aktywny był inny architekt o nazwisku

6. Jerzy Siennicki, *Kazimierz Dolny, kościół oraz klasztor reformatów*, 1921.
Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 506

Bojemskiego) i uzyskała stopień inżyniera-architekta¹². Deklarowała znajomość kilku języków obcych (francuskiego i niemieckiego w mowie i piśmie, angielskiego w mowie). Podróżowała do krajów Europy Środkowej – Niemiec, Austrii i Czechosłowacji¹³, odwiedziła też Włochy¹⁴.

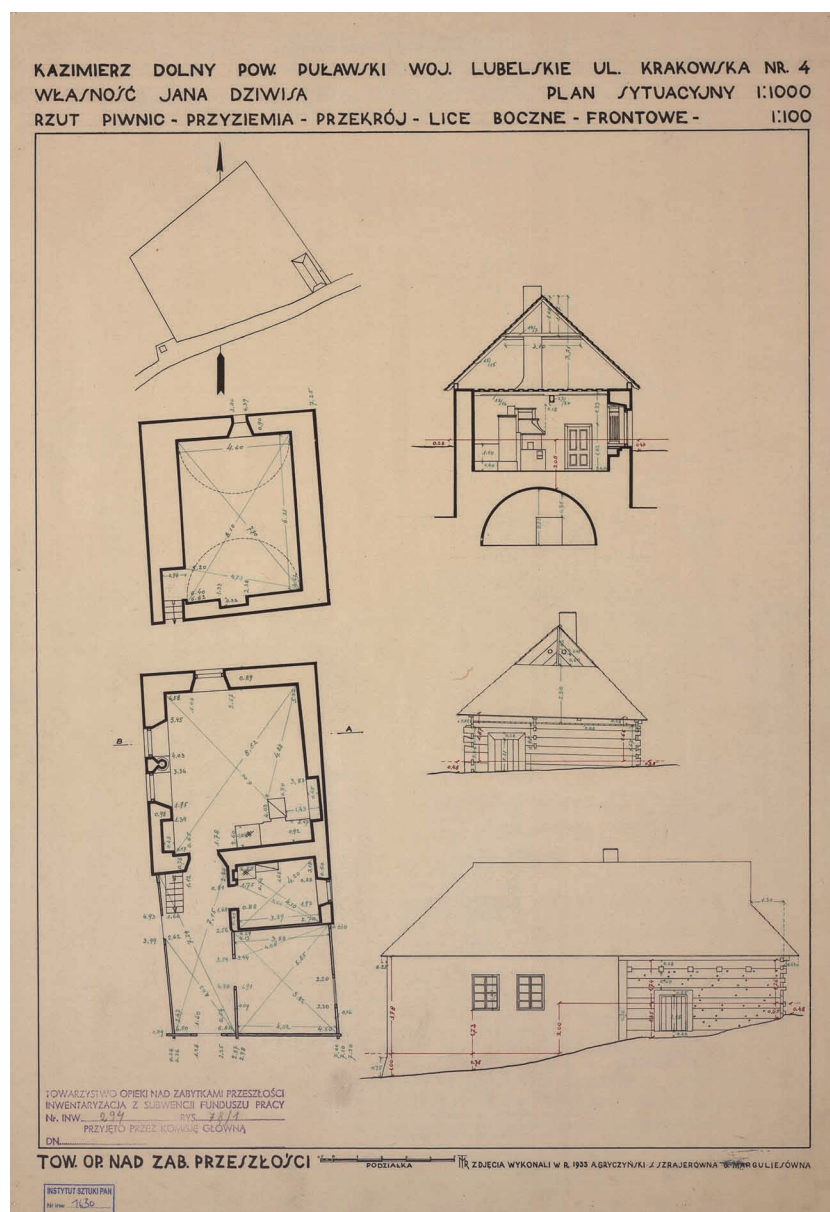
Jeszcze podczas studiów Gizella Margulies odbyła liczne praktyki zawodowe. Już w 1926 r. terminowała w firmie Żelazo-Beton (1 sierpnia – 30 października) oraz u architekta Wincentego Oczykowskiego (15 sierpnia – 15 października). W 1928 r. ukończyła kurs dekoracji wystaw w Wiedniu. W tym też roku odbyła pięciomiesięczną praktykę w biurze architekta Bolesława Targowskiego (1 maja – 1 października), a w 1929 r. (15 czerwca – 15 grudnia) w firmie Budopol przy wznoszeniu domów podoficerskich Funduszu Kwaterunku Wojskowego na warszawskiej Pradze. Wykonała też projekty stoisk kilku firm na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu, następnie praktykowała w biurze

Margulies, pochodzący również z Zamościa – urodzony w 1864 r. Izajasz (vel Szaja lub Józef), projektant m.in. kamienicy przy Rynku Targowym 3 oraz budynków przemysłowych zakładów J. Johna przy ul. Piotrkowskiej; zob. Krzysztof STEFAŃSKI, *Ludzie którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)* (Łódź: Dom Wydawniczy Księży Młyn, 2009), s. 121–122.

¹² *Politechnika Warszawska. Program na rok akademicki 1932/33* (Warszawa: Politechnika Warszawska, 1932), s. 232.

¹³ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 2: oświadczenie kandydata do służby publicznej Gizelli Gryczyńskiej z 30 VII 1938 r.

¹⁴ *Ibid.*, s. 2.

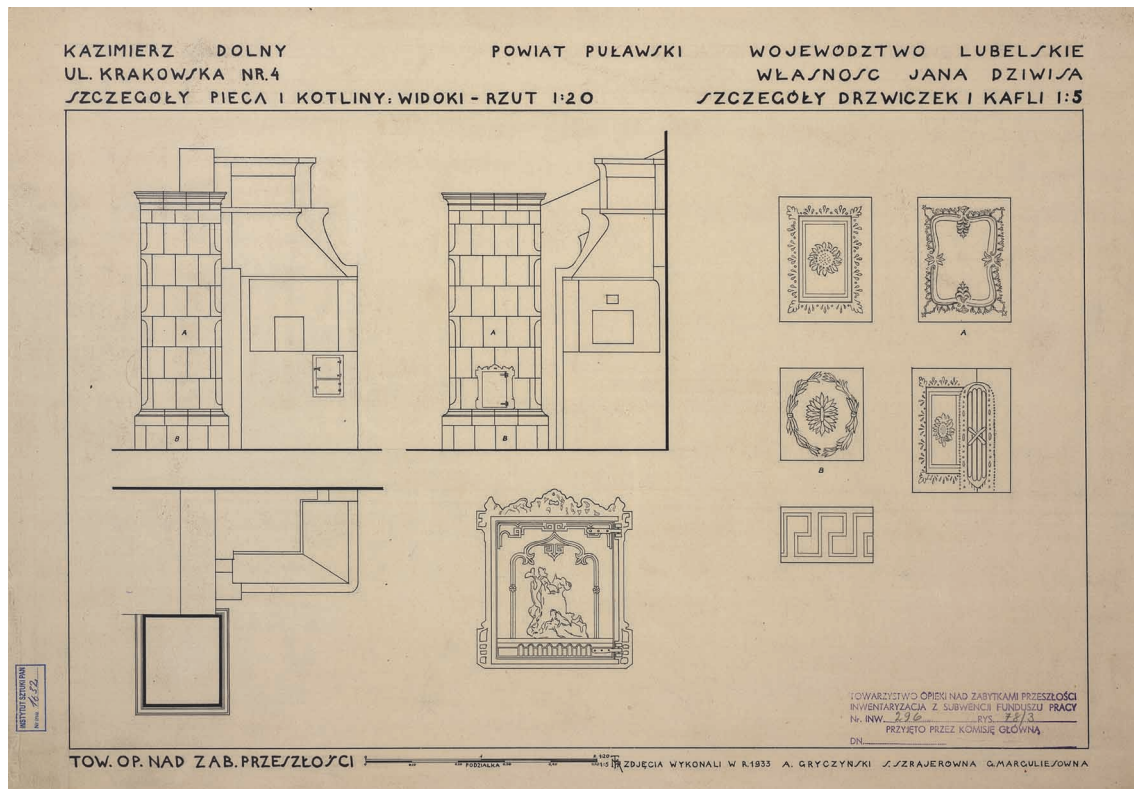

7. Gizella Margulies, Stefania Szrajer, Aleksander Gryczyński,
dom Jana Dziwiśa, 1933. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych
Instytutu Sztuki PAN, nr inw. 1630

architektonicznym Lucjana Korngolda (1 marca 1930 – 15 stycznia 1931). Jako wolontariuszka uczestniczyła w pracach firmy architektonicznej Marek i Jakub Lichtenbaum (od 20 maja 1931 do końca 1933) oraz komitetu wystawy *Tani Dom Własny* (20 lipca – 1 listopada 1932)¹⁵. Należała także do Stowarzyszenia Architektów Rzeczypospolitej Polskiej¹⁶.

¹⁵ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 82: oświadczenie kandydata do służby publicznej Gizelli Gryczyńskiej z 30 VII 1938 r.; *ibid.*, k. 9: życiorys Gizelli Gryczyńskiej z lutego 1938 r.; LEŚNIAKOWSKA, „Niewidoczna pomocnica”, s. 110.

¹⁶ W lipcu 1938 r. należała do Oddziału Warszawskiego SARP; zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 4: oświadczenie kandydata do służby publicznej Gizelli Gryczyńskiej z 30 VII 1938 r. Na stronie *In memoriam. Pamięci architektów polskich* podano, że przed 1939 r. była też członkiem Oddziału Kieleckiego; zob. http://www.inmemoriam.architekt-sarp.pl/pokaz/gizella_gryczyńska,20355 [dostęp 1 IV 2022].

8. Gizella Margulies, Stefania Szrajter, Aleksander Gryczyński, dom Jana Dziwiśa, piec, 1933.
Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN,
 nr inw. 1632

W trakcie studiów Gizella Margulies stawiała też pierwsze kroki jako inwentaryzatorka¹⁷. W 1927 r. podczas obowiązkowych praktyk terenowych, przeprowadzanych przez studentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej w ramach Programu Inwentaryzacji Wsi, zinwentaryzowała wieś Laskowiec w ówczesnym powiecie łomżyńskim¹⁸ (il. 2–3). W 1930 r. brała udział w inwentaryzacji kamienic ormiańskich przy północnej pierzei Rynku Wielkiego w Zamościu¹⁹. Nabyte wówczas umiejętności wkrótce miały się okazać niezwykle przydatne.

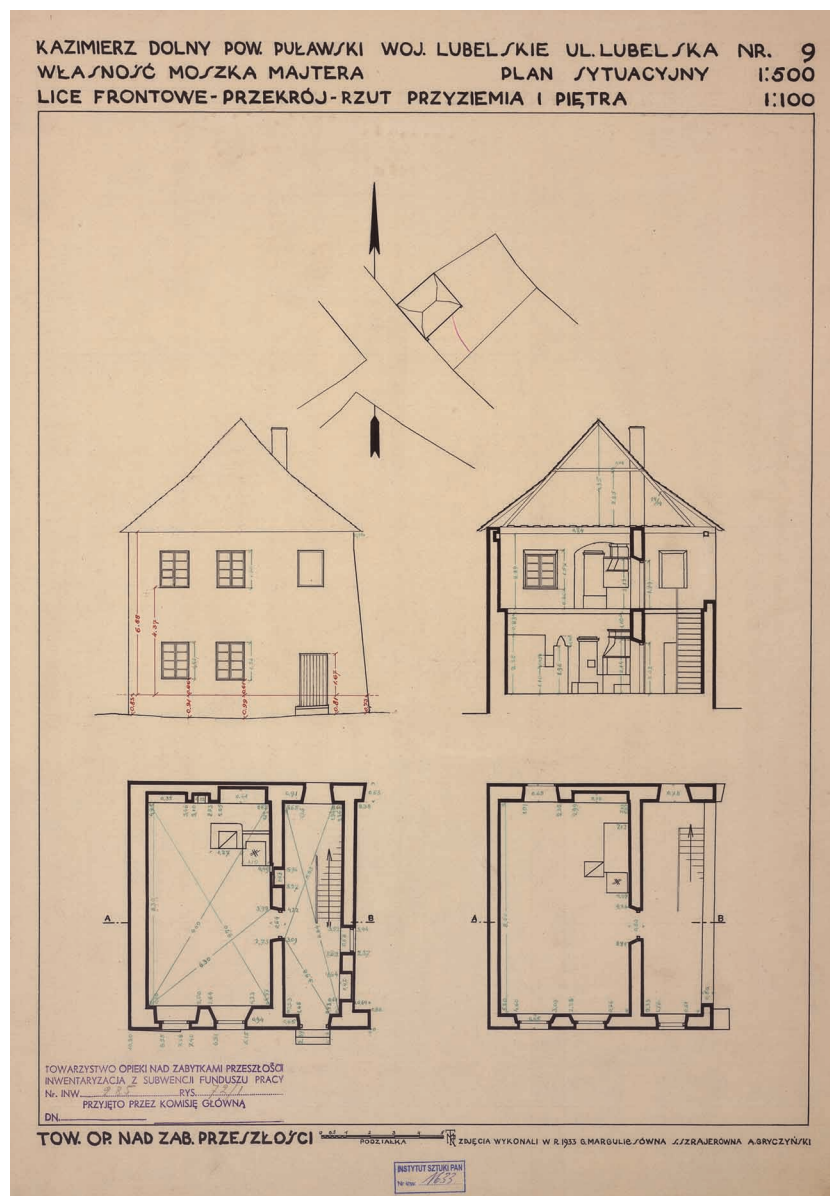
Gizella Margulies i jej rówieśnicy wkraczali w życie zawodowe w okresie wyjątkowo trudnym zarówno dla światowej, jak i polskiej gospodarki, wciąż silnie obciążonych następstwami Wielkiego Kryzysu, który wybuchł po krachu na giełdzie nowojorskiej 24 października 1929 r.²⁰ Spośród jego skutków w Polsce najbardziej dotkliwie odczuwano pogorszenie jakości życia (zwłaszcza na wsi), spadek możliwości nabywczych gospodarstw domowych, a co za tym idzie obniżenie produkcji zakładów przemysłowych oraz

¹⁷ Informację na ten temat zawdzięczam Wojciechowi Wólkowskiemu z Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej.

¹⁸ Na temat praktyk w ramach Programu Inwentaryzacji Wsi zob. Małgorzata ROZBICKA, „Małe formy architektury sakralnej na wschodnich kresach dawnej Rzeczypospolitej w badaniach, studiach i projektach (1900–1939) na marginesie Programu Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej WAPW”, w: *Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce*, red. Małgorzata ROZBICKA, t. 1: *Kresy dawnej Rzeczypospolitej*, red. Robert KUNKEL (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2018), s. 20–21.

¹⁹ Zob. *Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN, pomiar kamienicy Wilczkowskiej*, nr inw. RPZ9179.

²⁰ W Polsce skutki kryzysu były odczuwalne do 1935 r. Zob. Zbigniew LANDAU, Jerzy TOMASZEWSKI, *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej* (Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991), s. 36–51.

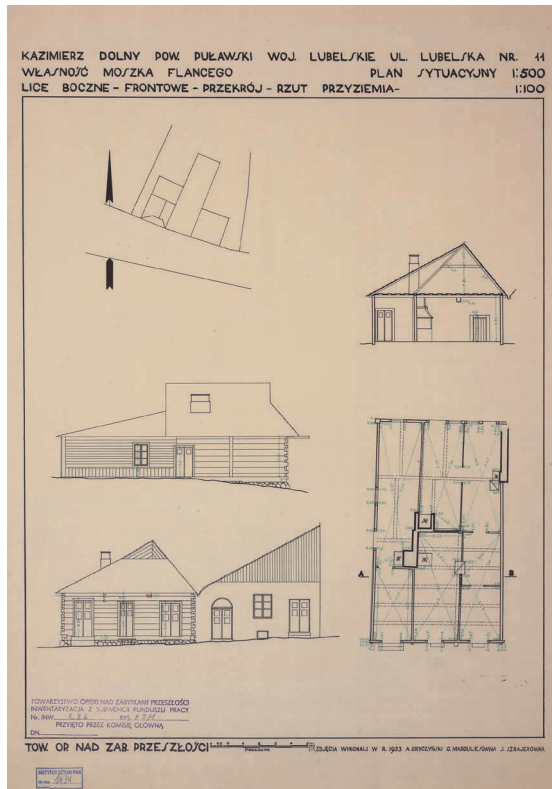
9. Gizella Margulies, Stefania Szrajer, Aleksander Gryczyński,
 dom Moszka Majtera, 1933. Zbiory Fotografii i Rysunków
 Pomiarowych ISPAN. nr inw. 1630

ogromne bezrobocie, także wśród pracowników umysłowych²¹. Wchodzący na rynek pracy absolwenci uczelni mieli niemałe problemy ze znalezieniem jakiegokolwiek zatrudnienia, nie tylko w wyuczonym zawodzie²². Rząd polski zdawał sobie sprawę ze skali załamania gospodarczego kraju, jednakże początkowo liczył, że trudności te same przejdą. Na pokrycie kosztów działań zapobiegawczych nie było też wystarczających środków w budżecie. Wkrótce jednak państwo rozpoczęło na szerszą skalę akcje mające na celu minimalizowanie skutków kryzysu, w tym zwłaszcza dotkliwego bezrobocia²³. Temu ostatniemu zadaniu służyć miały m.in. prace publiczne. Pierwotnie organizowane przez

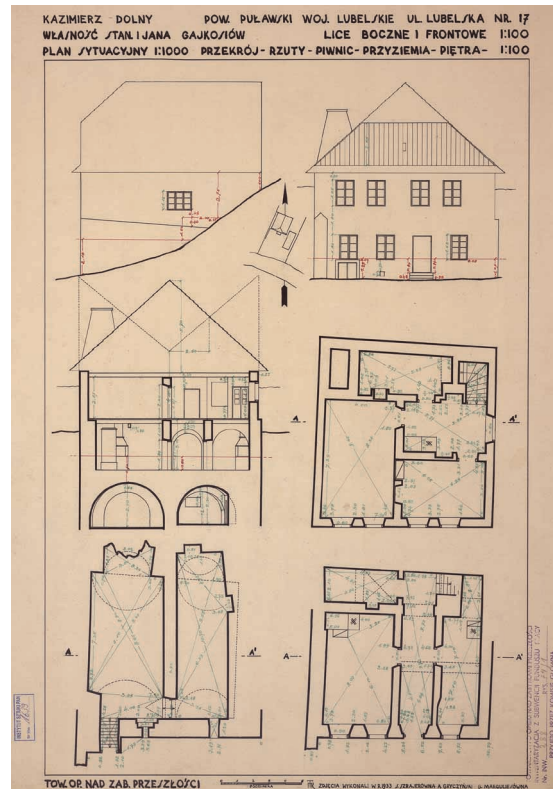
²¹ Ibid., s. 45.

²² Ibid., s. 50.

²³ Ibid., s. 51.

10. Gizella Margulies, Stefania Szrajjer, Aleksander Gryczyński, dom Moszka Flancego, 1933. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 1634

11. Gizella Margulies, Stefania Szrajjer, Aleksander Gryczyński, dom Gajkosiów, 1933. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 1639

samorządy korzystające ze środków własnych oraz pożyczek i subwencji państwowych, były koordynowane przez urzędy pracy²⁴. Aby zwiększyć efektywność podobnych działań i jednocześnie zintensyfikować walkę z bezrobociem, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej powołało w 1933 r. Fundusz Pracy, który wkrótce wchłonął i zastąpił Fundusz Bezrobocia (utworzony w 1924 r.), zajmujący się przydzielaniem zasiłków i udzielaniem doraźnej pomocy bezrobotnym²⁵. Nowo powstałej instytucji powierzono koordynację akcji prowadzących do zwiększenia zatrudnienia poprzez inicjowanie i finansowanie robót publicznych, jak też gromadzenie i podział funduszy oraz świadczeń na ten cel²⁶.

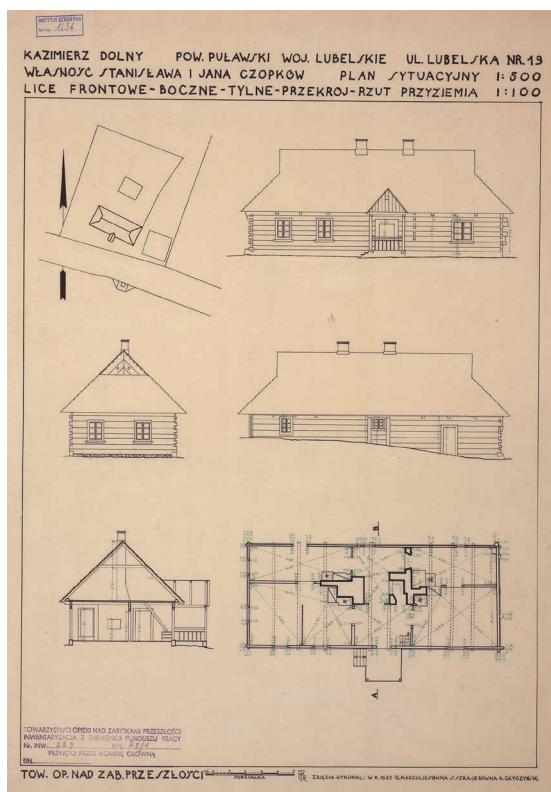
Z subwencji przyznawanych przez Fundusz Pracy na walkę z wywołanym przez kryzys bezrobociem skorzystało także Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszości (TOnZP)²⁷. 1 czerwca 1933 r. Generalny Konserwator Jerzy Remer rozesłał do poszczególnych Oddziałów Sztuki przy Urzędach Wojewódzkich okólnik dotyczący „Inwentary-

²⁴ Elżbieta SŁABIŃSKA, „Ewolucja działań publicznych służb zatrudnienia w latach 1918–1939 i 1944–1949. Zarys problematyki”, *Optimum. Economic Studies* 96 (2019), s. 99.

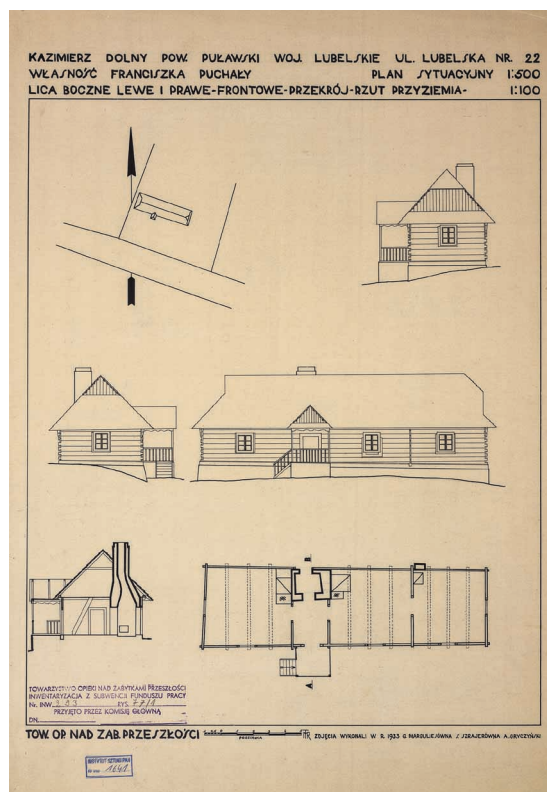
²⁵ *Ibid.*, s. 98.

²⁶ *Ibid.*, s. 98.

²⁷ TOnZP uzyskało z Funduszu Pracy 63 000 zł subwencji, co pozwoliło na inwentaryzację 97 zabytków. Zob. Jan KOSZCZYC-WITKIEWICZ, „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszości”, *Ziemia*, nr 5-6 (1950), s. 88. Piotr Jamski podaje, że w działania inwentaryzacyjne TOnZP zaangażowany był też Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej; zob. Piotr JAMSKI, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszości oraz historia ich dezintegracji”, w: *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, red. Ewa MANIKOWSKA, Piotr JAMSKI (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2014), s. 124.

12. Gizella Margulies, Stefania Szrajter, Aleksander Gryczyński, dom Czopków, 1933. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 1636

13. Gizella Margulies, Stefania Szrajter, Aleksander Gryczyński, dom Franciszka Puchaty, 1933. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 1641

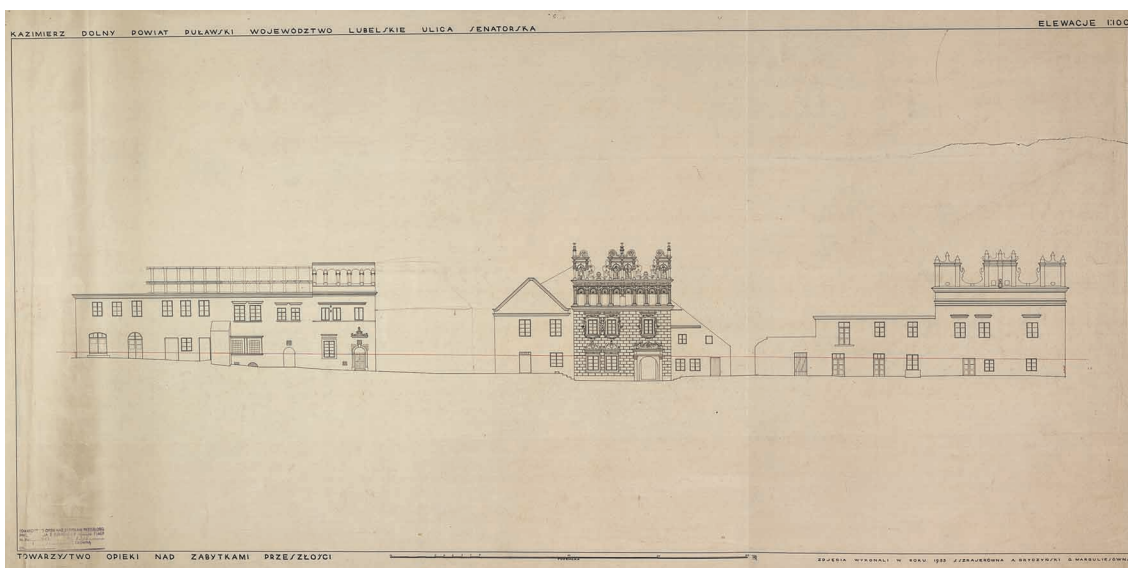
zacji zabytków siłami bezrobotnych architektów i innych specjalistów²⁸. Zawiadamił w nim o zamiarze uzyskania przez TOnZP dotacji z Funduszu Pracy, informując jednocześnie o poparciu tej inicjatywy przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego pod warunkiem, że „akcja inwentaryzatorska prowadzona będzie w najściślejszym porozumieniu z Centralnym Biurem Inwentaryzacyjnym w Ministerstwie”²⁹. W opinii ministerstwa inicjatywa TOnZP, prócz zadań „humanitarnych” (pomoc bezrobotnym inżynierom i architektom), mogła „sprawie naukowej inwentaryzacji przynieść znaczne korzyści”³⁰. Remer polecił więc wszystkim kierownikom Oddziałów Sztuki przelać do Ministerstwa spisy zabytków dotąd niezinventaryzowanych lub wymagających szczegółowych badań, jak też wykazy powiatów, które należałoby objąć inwentaryzacją w pierwszej kolejności, oraz spisy bezrobotnych architektów i historyków sztuki, „którzy mogliby się podjąć pracy inwentaryzacyjnej za wynagrodzeniem 150-200 zł.”³¹. Na podstawie

²⁸ Zob. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów (dalej: LNNBU, OR), fond 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego (dalej: UKWL), sygn. 29, cz. 1, Rozporządzenia i rekomendacje ogólnego charakteru. Naukowa i liczbowa inwentaryzacja. 1933–1935, k. 205–205v; pismo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Oddziału Sztuki przy Urzędzie Wojewódzkim we Lwowie z 1 VI 1933 r.

²⁹ Ibid., k. 205.

³⁰ Ibid., k. 205.

³¹ Ibid., k. 205v. Ostatecznie osoby niepozostające w związkach małżeńskich mogły liczyć na wynagrodzenie w wysokości 215 zł. Zob. Piotr LAŚEK, *Inwentaryzacja zabytków architektury w lwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939. Szkice z dziejów* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2020), s. 90.

15. Gizella Margulies, Stefania Szrajter, Aleksander Gryczyński, ulica Senatorska, 1933.
Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 1628

Z oferowanego przez TOnZP zatrudnienia skorzystała także Gizella. 1 sierpnia 1933 r. otrzymała powołanie do prac przy inwentaryzacji zabytków w Kazimierzu Dolnym³³. Prace trwały do 30 września 1934 r. Prócz niej w pracach uczestniczyło jeszcze dwoje architektów, odgrywających w jej życiu istotną rolę – Stefania Szrajter (która już w 1932 r. nawiązała z Gizellą współpracę projektową³⁴) oraz Aleksander Gryczyński, jej przyszły mąż³⁵. Delegatem TOnZP, odpowiedzialnym za grupę inwentaryzatorów, był Kazimierz Skórewicz, architekt, konserwator, jeden z założycieli Towarzystwa, inicjator powołanego tamże Wydziału Inwentaryzacyjnego³⁶. Warto nadmienić, że przeprowadzona w latach 1933–1935 inwentaryzacja nie była pierwszym tego typu działaniem w Kazimierzu Dolnym. Zainteresowanie badaczy i artystów zabytkami miejscowości rosło systematycznie od ostatniej ćwierci XIX w., by na przełomie XIX i XX stulecia uczynić Kazimierz celem peregrynacji inteligencji, przede wszystkim ze środowiska warszawskiego³⁷. Latem 1905 r. dokumentację rysunkową zabytków kazimierskich sporządził Józef Czekierski (towarzyszył mu również fotograf Zygmunt Skrobański; il. 4)³⁸. Jeszcze przed I wojną światową w Kazimierzu Dolnym rozpoczęło swe działania TOnZP, które m.in. wykupiło z rąk prywatnych kamienicę

³³ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 81: oświadczenie kandydata do służby publicznej Gizelli Gryczyńskiej z 30 VII 1938 r.

³⁴ LEŚNIAKOWSKA, „Niewidoczna pomocnica”, s. 111.

³⁵ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 86: odpis aktu ślubu Gizelli Gryczyńskiej z 2 VI 1936 r.

³⁶ Hanna KRZYŻANOWSKA, „Skórewicz Kazimierz Józef (1866–1950)”, w: *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, red. Henryk KONDZIELA, Hanna KRZYŻANOWSKA, t. 2 (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006), s. 233–234.

³⁷ Adam MIŁOBĘDZKI, „Kazimierz Dolny – wielość wizerunków”, w: *Miasto historyczne w dialogu ze współczesnością*, red. Janusz BOGDANOWSKI (Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, 2002), s. 175–177.

³⁸ Jej rezultaty opublikowano już po śmierci autora (zm. 26 XII 1906); zob. Józef CZEKIERSKI, „Kazimierz Dolny”, *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce* 9, z. 1 (1913), s. 2–43. Rysunki Czekierskiego zachowały się w Zbiorach Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN; zob. Piotr LASEK, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. 4 (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2012), s. 228–274.

³⁹ Marta LEŚNIAKOWSKA, *Architektura w Kazimierzu Dolnym i Janowcu* (Warszawa: Arkada Pracownia Historii Sztuki, 2001), s. 10.

Celejowską³⁹. Od tego czasu zabytki kazimierskie były częstokroć uwieczniane przez członków Towarzystwa (m.in. rysunki Wacława Husarskiego)⁴⁰. Jednakże największe znaczenie dla zabytkowej architektury miasteczka miały działania TOnZP podczas I wojny światowej. W 1915 r. Kazimierz znacznie ucierpiał w wyniku ostrzału artyleryjskiego oraz pożaru wzniesionego przez wycofujące się wojska rosyjskie⁴¹. W związku z potrzebą udokumentowania stanu miasta po zniszczeniach wojennych, z inicjatywy TOnZP Juliusz Kłos wykonał serię zdjęć zabytkowych budowli (il. 5)⁴², zaś Karol Siciński pomiary zrzuconych i ocalałych domów⁴³. Dalsze działania inwentaryzacyjne prowadzono już po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. W 1921 r. serię pomiarów zabytków Kazimierza Dolnego wykonał ówczesny konserwator okręgu lubelskiego, architekt Jerzy Siennicki⁴⁴ (il. 6). Niewątpliwie na popularyzację Kazimierza i jego zabytków w dużym stopniu wpłynęły letnie plenery malarskie, organizowane od 1923 r. dla studentów Szkoły Sztuk Pięknych (następnie Akademii) przez Tadeusza Pruszkowskiego, jak również wystawa w warszawskim Instytucie Propagandy Sztuki w 1933 r.⁴⁵

Zespół inwentaryzatorów Margulies – Szrajser – Gryczyński wykonał 41 rysunków pomiarowych różnych obiektów zabytkowych w mieście⁴⁶. Co istotne, w większości były to budynki mieszkalne: obecnie już nieistniejący dom Jana Dziwisa (Krakowska 4⁴⁷; il. 7–8), dom Moszka Majtera (Lubelska 9⁴⁸; il. 9), dom Moszka Flancego (Lubelska 11⁴⁹; il. 10), dom Stanisława i Jana Gajkosiów (Lubelska 17⁵⁰; il. 11), dom Stanisława i Jana Czopków (Lubelska 19⁵¹; il. 12), dom Antoniego Sadurskiego (Lubelska 20⁵²), dom Franciszka

⁴⁰ Wacław HUSARSKI, *Kazimierz Dolny* (Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1953), s. 120.

⁴¹ Jarosław WOJCIECHOWSKI, „Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–1929”, *Ochrona Zabytków Sztuki*, nr 1-4, cz. 2 (1930-1931), s. 268; Ewa MANIKOWSKA, „Wielka Wojna i zabytki”, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. Ewa MANIKOWSKA, Piotr JAMSKI (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2010), s. 46–49.

⁴² *Ibid.*, s. 50.

⁴³ Grażyna JONKAJTYŚ-LUBA, „Siciński Karol”, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 36 (Warszawa-Kraków: Instytut Historii PAN, 1995), s. 464; Dariusz KOPCIOWSKI, „Przekształcenia Kazimierza Dolnego w XIX i XX w. (1914–1957). Czas działalności Jana Koszczyc-Witkiewicza i Karola Sicińskiego”, *Przestrzeń i Forma* 13 (2010), s. 69; Kamil NIEŚCIORUK, Małgorzata SOSIK, „Kartograficzny obraz badań zabudowy historycznej miasta, inwentaryzacji zniszczeń oraz odbudowy Kazimierza Dolnego na mapach z archiwum Karola Sicińskiego”, *Z dziejów Kartografii* 21 (2017), s. 80.

⁴⁴ LASEK, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, s. 228–274.

⁴⁵ MIŁOBĘDZKI, „Kazimierz Dolny – wielość wizerunków”, s. 176–177. Zob. też: Piotr CYNIAK, „«Raj utracony» i «rezerwat dzikości». Artyści w międzywojennym Kazimierzu Dolnym”, *Quart* 13, nr 2 (2018), s. 40–66.

⁴⁶ LASEK, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, s. 231–233, 240–241, 243–245, 247–252, 259–260, 262, 269–270.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 240–241: plan sytuacyjny w skali 1:1000, rzuty piwnic oraz przyziemia, przekrój poprzeczny, fasada oraz elewacja zachodnia w skali 1:100, a także szczegóły wnętrza – pieca w skali 1:20, kafla w skali 1:5, zachodniej ściany głównej izby oraz belki sosrębu w skali 1:20.

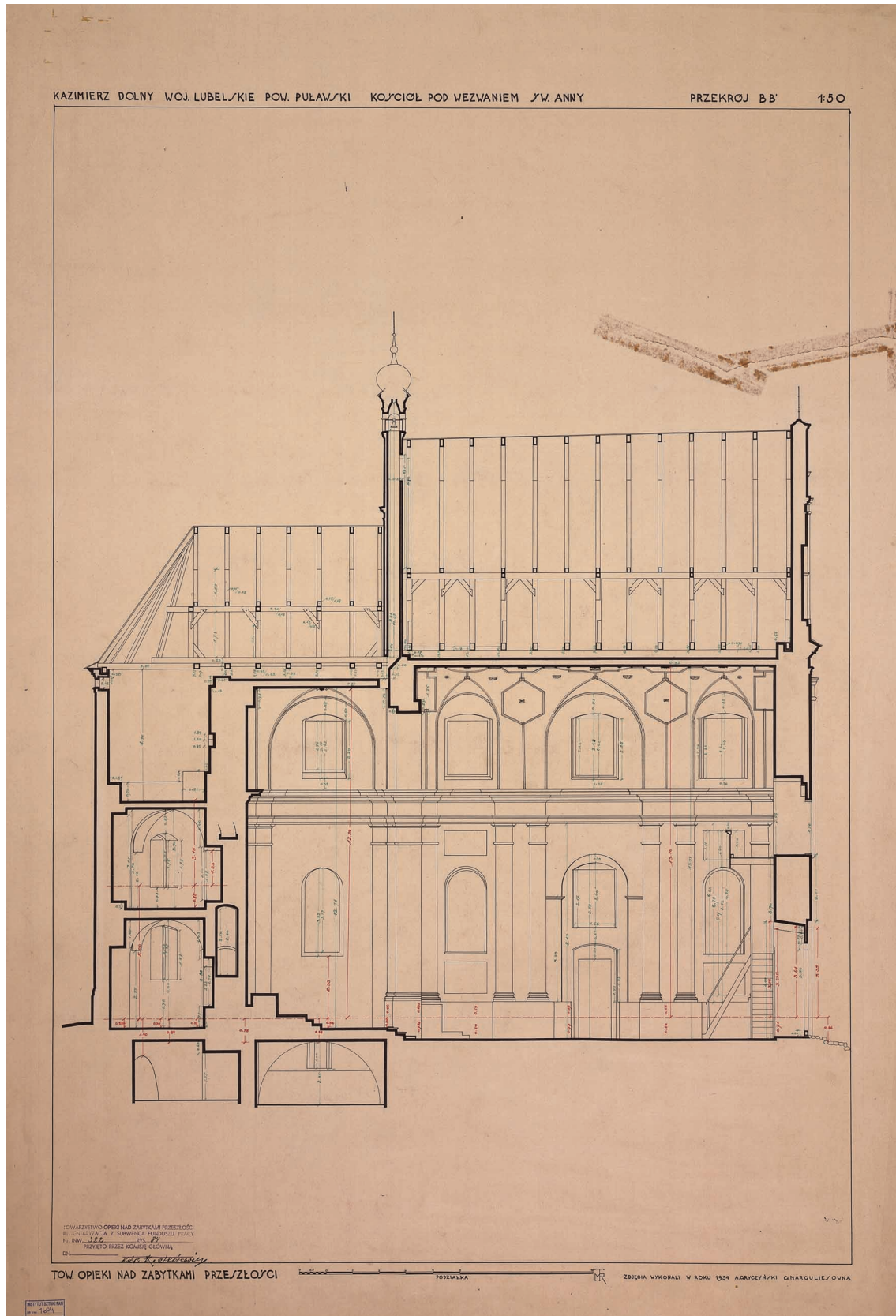
⁴⁸ *Ibid.*, s. 243–244: plan sytuacyjny w skali 1:500, rzuty przyziemia i piętra, przekrój poprzeczny, fasada w skali 1:100.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 244–245: plan sytuacyjny 1:500, rzuty przyziemia, przekrój poprzeczny oraz fasada w skali 1:100 oraz belka sosrębu w skali 1:20 i szczegóły więźby dachowej w skali 1:10.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 247–248: plan sytuacyjny w skali 1:1000, rzuty piwnic, przyziemia i piętra, przekrój poprzeczny oraz fasada w skali 1:100.

⁵¹ *Ibid.*, s. 248–249: plan sytuacyjny 1:500, rzut przyziemia, przekrój poprzeczny, fasada oraz elewacje zachodnia i północna w skali 1:100, rekonstrukcja pierwotnego wyglądu fasady w skali 1:50 oraz widok i rzut pieca w skali 1:20 i różnorodne szczegóły konstrukcji budynku w skali 1:10.

⁵² *Ibid.*, s. 249–250: plan sytuacyjny 1:500, rzuty suteryny i przyziemia, przekrój poprzeczny, fasada i elewacja wschodnia w skali 1:100.

16. Gizella Margulies, Stefania Szrajter, Aleksander Gryczyński, kościół pw. św. Anny, przekrój, 1934. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 1604

Puchały (Lubelska 22⁵³; il. 13), dom Toby Lanajła (Lubelska 56⁵⁴). Oprócz wyżej wymienionych pojedynczych budynków zespół inwentaryzatorów dokonał także pomiarów trzech pierzei rynku kazimierskiego – południowo-zachodniej (il. 14), południowo-wschodniej i północno-wschodniej⁵⁵, oraz zespołu domów w ciągu ul. Senatorskiej⁵⁶ (il. 15). Jediną budowlą sakralną ujętą w omawianej akcji inwentaryzacyjnej był dawny kościół szpitalny p.w. św. Anny⁵⁷ (il. 16).

Omawiane pomiary opatrzone pieczętkami znamionującymi: „Towarzystwo Opieki Nad Zabytkami Przeszłości. Inwentaryzacja z subwencji Funduszu Pracy” z kolejnymi numerami inwentarzowymi, prowadzącymi zapewne do niezachowanego rejestru⁵⁸. Sposób opracowania poszczególnych rysunków zgodny był także z instrukcją wydaną przez Centralne Biuro w 1930 r.⁵⁹ Wszystkie rysunki noszą też na *verso* pieczętki (tzw. metryki rysunku) oraz numery inwentarzowe Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki⁶⁰. Ich wartość dokumentacyjna jest szczególnie istotna, gdyż Gizella wraz ze Stefanią Szrajerówną oraz Aleksandrem Gryczyńskim dokonali pomiarów licznych drewnianych domów mieszkalnych spoza ścisłego centrum miasteczka. Obszar ten, w mniejszym stopniu cieszący się zainteresowaniem badaczy i konserwatorów, w wyniku II wojny światowej uległ znacznym zniszczeniom. O dokładności i rzetelności inwentaryzacji wykonanej w latach 1933–1934 świadczy niewątpliwie fakt, że właśnie nią posiłkował się Karol Siciński przy tworzeniu projektu i prowadzeniu prac mających na celu odbudowę Kazimierza Dolnego po zniszczeniach II wojny światowej⁶¹.

W 1933 r., a więc jeszcze podczas działań inwentaryzacyjnych w Kazimierzu Dolnym finansowanych z subwencji Funduszu Pracy, Gizella podjęła współpracę z kolegą ze studiów, architektem Wiesławem Oyrzanowskim⁶². Razem zaprojektowali trzyizbowy dom w zabudowie wolnostojącej lub bliźniaczej oraz meble blaszane – taboret i fotele⁶³. Od 1 lutego 1934 r. Gizella była też rzeczoznawcą w Poradni Budowlanej Polskiego Towarzystwa Reformy Mieszkaniowej, dla którego wykonywała prace graficzne i architekto-

⁵³ Ibid., s. 250–251: plan sytuacyjny 1:500, rzut, przekrój poprzeczny, fasada oraz elewacje zachodnia i wschodnia w skali 1:100.

⁵⁴ Ibid. s. 251–152: plan sytuacyjny 1:500, rzut, przekrój poprzeczny, fasada oraz elewacje wschodnia i południowa w skali 1:100, drzwi wejściowe – widok, rzut i przekrój w skali 1:20 oraz detale konstrukcji budynku w skali 1:10.

⁵⁵ Ibid., s. 259–260: rzuty piwnic, przyziemia, piętra, przekroje poprzeczne w skali 1:100.

⁵⁶ Ibid., s. 269–270: rzuty piwnic, przyziemia, piętra, przekroje poprzeczne oraz fasady, skala 1:100.

⁵⁷ Ibid., s. 231–233: rzuty, przekroje poprzeczny i podłużny oraz wszystkie elewacje.

⁵⁸ JAMSKI, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości oraz historia ich dezintegracji”, s. 124.

⁵⁹ Zob. *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, oprac. Jerzy REMER, Jadwiga PRZEWORSKA (Warszawa: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1930), s. 16. Zob. też: Piotr SYPCZUK, Piotr LASEK, „Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki: rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania”, w: *Cud jedności. Architektura i plastyka dwudziestolecia międzywojennego*, red. Katarzyna WOJTCZAK (Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku, Fundacja Terytoria Książki, 2019), s. 240–243.

⁶⁰ LASEK, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, s. 231–233, 240–241, 243–245, 247–252, 259–260, 262, 269–270.

⁶¹ JONKAJTYS-LUBA, „Siciński Karol”, s. 466. W Zbiorach Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN zachowały się liczne materiały dotyczące odbudowy Kazimierza Dolnego po II wojnie światowej, w tym przerysy pomiarów wykonanych przez Gizellę Margulies, Stefanią Szrajerówną oraz Aleksandra Gryczyńskiego. Kopie sporządzili w 1948 r. Władysław Kwietniewski oraz J.M. Kolasińska; zob. LASEK, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, s. 252, 263. Omawiany zespół jest obecnie opracowywany naukowo i zostanie udostępniony w osobnej publikacji.

⁶² *Politechnika Warszawska. Program na rok akademicki 1932/33* (Warszawa: Politechnika Warszawska, 1932), s. 232.

⁶³ LEŚNIAKOWSKA, „Niewidoczna pomocnica”, s. 113.

niczne co najmniej do maja 1935 r.⁶⁴ Warto w tym miejscu nadmienić, że jako rzeczoznawca w Poradni zarejestrowana była także koleżanka Gizelli, uczestniczka prac inwentaryzacyjnych w Kazimierzu Dolnym, Stefania Szrajter, która nawiązała z nią krótkotrwałą współpracę przy projektowaniu drewnianych domów letniskowych⁶⁵. Jednocześnie Gizella cały czas prowadziła „z wolnej praktyki [...] budowy, przebudowy, nadbudowy we własnym zakresie pod własną firmą”⁶⁶.

Zgromadzone informacje archiwalne skłaniają do rewizji dorobku architektki przedstawionego przez Martę Leśniakowską. Najprawdopodobniej jest on znacznie obszerniejszy i bardziej zróżnicowany niż wskazywałyby pierwotne ustalenia. Gryczyńska nieustannie się doszkaliała, wierząc, że wszelkie nabyte umiejętności mogą okazać się przydatne w późniejszym życiu zawodowym. 31 października 1935 r. zdała („z wynikiem zadowalającym w stopniu dostatecznym”) egzamin państwowy, dający „uprawnienie do kierowania wszelkimi robotami budowlanymi i do sporządzania projektów (planów) tych robót”⁶⁷. Już wkrótce wykorzystała uzyskane kompetencje, rozpoczynając starania o zdobycie stałej posady urzędniczej.

Jak podaje Marta Leśniakowska, w maju 1936 r. Gizella wzięła udział w nierozstrzygniętym ostatecznie konkursie na stanowisko inżyniera architekta, ogłoszonym przez Zarząd Miejski w Bydgoszczy⁶⁸. W tym punkcie wyczerpują się informacje badaczki o życiu Gizelli: „[...] sama Marguliesówna znika z pola widzenia; jeszcze w 1936 roku mieszkała w Warszawie przy ulicy Królewskiej 29a, [...] ale o tym, co działo się z nią jako projektantką w ostatnich latach przedwojennych i podczas okupacji, można jedynie spekulować”⁶⁹. Tymczasem zachowane w Archiwum Państwowym w Kielcach dokumenty i życiorys własny Gizelli pozwalają prześledzić jej losy aż do września 1939 r.

Przede wszystkim należy zaznaczyć, że 2 czerwca 1936 r. Gizella Margulies zawarła w Chorzowie katolicki ślub kościelny z architektem Aleksandrem Janem Gryczyńskim (urodzonym 17 lutego 1908 r. w Przemyślu), kolegą z czasów inwentaryzacji prowadzonych w Kazimierzu Dolnym⁷⁰. Przyjęła nazwisko męża, którym konsekwentnie się od tej pory podpisywała. Para pomyślała też najwyraźniej o nowym lokum w Warszawie, jako adres zamieszkania Gizella zaczęła bowiem podawać już nie rodzinne mieszkanie przy ul. Królewskiej 29a nr 27, lecz lokal przy ulicy Siennej 9 nr 7⁷¹. Wkrótce też prócz „wolnej praktyki pod własną firmą” rozpoczęła (zwieńczone sukcesem) starania o zdobycie posady urzędniczej. Od 1 listopada 1936 r. Gryczyńska objęła stanowisko rzeczoznawcy budowlanego przy Zarządzie Miejskim w Ostrowi Mazowieckiej⁷². Była tam zatrudniona do 31 lipca 1937 r., kiedy to „zwolniona została z posady wskutek reorganizacji biura”⁷³.

⁶⁴ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 80: zaświadczenie Poradni Budowlanej Polskiego Towarzystwa Reformy Mieszkaniowej dla Gizelli Margulies z 17 V 1935 r.

⁶⁵ LEŚNIAKOWSKA, „Niewidoczna pomocnica”, s. 111.

⁶⁶ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 9: życiorys Gizelli Marii Gryczyńskiej z lutego 1938 r.

⁶⁷ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 84: zaświadczenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o zdobyciu uprawnień do kierowania robotami budowlanymi dla Gizelli Margulies z 31 X 1935 r.

⁶⁸ LEŚNIAKOWSKA, „Niewidoczna pomocnica”, s. 110.

⁶⁹ Ibid., s. 125.

⁷⁰ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 86: odpis aktu ślubu Gizelli Gryczyńskiej z 2 VI 1936 r.

⁷¹ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 15: pismo wojewody kieleckiego do inż. Marii [!] Gryczyńskiej w sprawie przyjęcia do służby w Urzędzie Wojewódzkim w Kielcach z 12 V 1938 r.

⁷² APK UWK I, sygn. 22445, k. 80: zaświadczenie Zarządu Miejskiego w Ostrowi Mazowieckiej o zatrudnieniu Gizelli Gryczyńskiej jako rzeczoznawcy budowlanego z 17 VIII 1937 r.

⁷³ APK UWK I, sygn. 22445, k. 56: pismo starosty powiatowego w Ostrowi Mazowieckiej do Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach z 27 VIII 1938 r.

Następnie przez niemal pół roku prowadziła „wolną praktykę na terenie Warszawy”⁷⁴, by w lutym 1938 r. podjąć starania o objęcie posady w Oddziale Budowlanym w Urzędzie Wojewódzkim w Kielcach. 5 lutego 1938 r. Gizella Gryczyńska wystosowała w tej sprawie pismo do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie: „W związku z wakującym stanowiskiem inż. architekta w Urzędzie Wojewódzkim w Kielcach, pozwalam sobie niniejszym złożyć podanie wraz z odpisami dokumentów i świadectw. Ze względu na posiadanie uprawnień budowlanych proszę o zezwolenie na prowadzenie wolnej praktyki bez konieczności każdorazowego pozwolenia władzy”⁷⁵. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zasięgnęło w tej sprawie opinii wojewody kieleckiego Władysława Dziadosza, który z kolei poprosił o zdanie kierownika Oddziału Budowlanego, inżyniera Jana Paclawskiego. Wypowiedział się on na temat kandydatury Gryczyńskiej pozytywnie: „[...] petentka z uwagi na posiadane odpowiednie przygotowanie fachowe – mogłaby być przyjęta do Oddziału Budowlanego na jedno z wolnych miejsc. (po inż. Lewandowskim, lub inż. Jungu). Co się tyczy natomiast zezwolenia na prowadzenie wolnej praktyki – to zdaniem moim petentka powinna podlegać obowiązującym przepisom i na każdorazowe uboczne zajęcie uzyskiwać zezwolenie Pana Wojewody”⁷⁶. W tym miejscu warto zauważyć, że mimo pozytywnej opinii kierownika Oddziału Budowlanego wojewoda niechętnie akceptował kandydaturę kobiety na tego typu stanowisko. W piśmie z 23 kwietnia 1938 r. odpowiedział Ministerstwu Spraw Wewnętrznych: „Przedstawiając w załączeniu podanie inż. Gizelli Gryczyńskiej, z załącznikami, donoszę, iż Urząd Wojewódzki zasadniczo reflektuje na siłę męską. Skoro jednak dotychczas nie zgłosił się odpowiedni kandydat na wakujące w Oddziale Budowlanym stanowisko z konieczności zmuszony jestem wykorzystać kandydaturę inż. Gryczyńskiej. Proszę zatem o zezwolenie na przyjęcie wymienionej do służby w Urzędzie Wojewódzkim kieleckim w charakterze pracownika kontraktowego z uposażeniem według grupy VIII”⁷⁷.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wykazało zrozumienie dla „konieczności”, przed którą stanął wojewoda kielecki, i 6 maja 1938 r. wydało zgodę na zatrudnienie Gizelli Gryczyńskiej w kieleckim Urzędzie Wojewódzkim na dwumiesięczny okres próbny w charakterze pracownika kontraktowego⁷⁸. Wojewoda, *nolens volens*, poinformował o tym fakcie zainteresowaną listem z 12 maja 1938 r., wyznaczając pensję w wysokości ośmiu złotych za dzień pracy (płatne z dołu, miesięcznie) oraz nakazując stawić się z odpowiednimi dokumentami w ciągu siedmiu dni w Urzędzie Wojewódzkim celem spisania umowy służbowej⁷⁹. Gizella dopełniła tej powinności 16 maja, przyjmując obowiązki referendarza w Wydziale Budowlanym do 15 lipca 1938 r.⁸⁰ Jednocześnie

⁷⁴ APK UWK I, sygn. 22445, k. 9: życiorys Gizelli Gryczyńskiej z lutego 1938 r.

⁷⁵ APK UWK I, sygn. 22445, k. 7: podanie Gizelli Gryczyńskiej do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie z 5 II 1938 r.

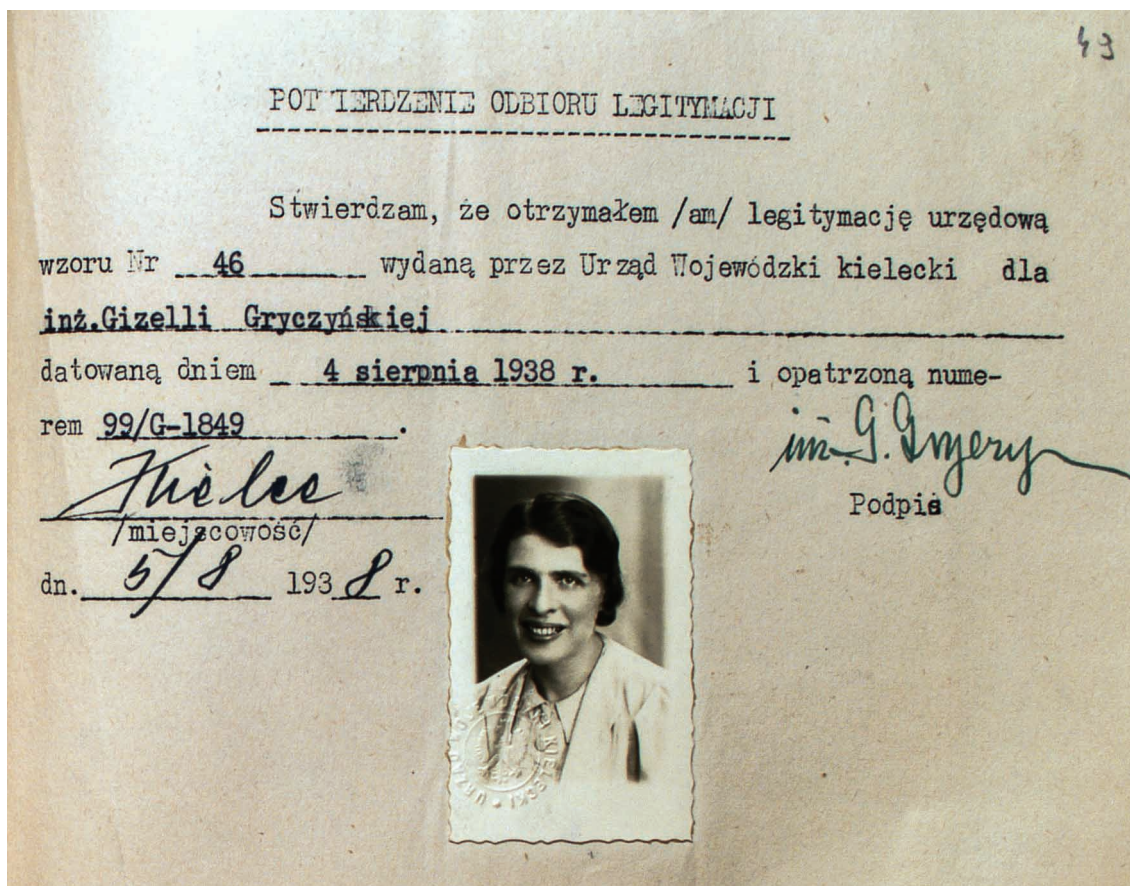
⁷⁶ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 11: pismo kierownika Oddziału Komunikacyjno-Budowlanego do naczelnika Wydziału Ogólnego Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach z 7 III 1938 r.

⁷⁷ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 12: pismo wojewody kieleckiego do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 23 IV 1938 r.

⁷⁸ APK UWK I, sygn. 22445, k. 13–14: pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do wojewody kieleckiego z 6 V 1938 r.

⁷⁹ Metrykę urodzenia, świadectwo ślubu, poświadczenie obywatelstwa, dyplom inżyniera architekta oraz świadectwa z dotychczasowej pracy i praktyki; zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 15: pismo wojewody kieleckiego do inż. Marii [!] Gryczyńskiej w sprawie przyjęcia do służby w Urzędzie Wojewódzkim w Kielcach z 12 V 1938 r.

⁸⁰ APK UWK I, sygn. 22445, k. 19–20: umowa między Urzędem Wojewódzkim w Kielcach a Gizellą Gryczyńską w sprawie podjęcia stosunku służbowego z 16 V 1938 r.

17. Potwierdzenie odbioru legitymacji służbowej Gizelli Gryczyńskiej, 1938.
Archiwum Państwowe w Kielcach, sygn. 22445, k. 49. Fot. Piotr Lasek

przedstawiła prośbę o zwiększenie wynagrodzenia dziennego do dziesięciu złotych, zaakceptowaną przez wojewodę, a następnie przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych⁸¹.

Obawy wojewody Dziadosza co do tego, jak Gizella poradzi sobie z wypełnianiem nowych obowiązków, okazały się bezpodstawne. 4 lipca 1938 r. kierownik Wydziału Budowlanego, inżynier Paclawski, donosił wojewodzie: „Inż. Gryczyńska Gizella Maria, przyjęta do służby od dnia 16 maja b. r. i opłacana dniówkowo z kredytów osobowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych okazała się w dotychczasowej swej pracy siłą dobrze fachowo obznajomioną, pracowitą, sumienną, a praca jej w okresie próbnym jest produktywna. Wymieniona została przydzielona do załatwiania spraw z działu inspekcji (na miejsce po Władysławie Stepińskim). Stanowisko referenta do spraw nadzoru budowlanego nie może być przez dłuższy czas nieobsadzone, a czynności spełnianych dawniej przez Stepińskiego nie mógłbym przydzielić dodatkowo żadnemu z pracowników Oddziału Budowlanego, gdyż mają oni już obecnie wystarczający przydział pracy. Z uwagi na to, że praca inż. Gryczyńskiej daje dobre wyniki i wobec zupełnego braku kandydatów do służby, inżynierów z odpowiednimi kwalifikacjami – proszę Pana Wojewodę o wystąpienie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z wnioskiem na przyjęcie inż. Gryczyńskiej na stałe do służby i przyznanie jej VII (siódmej) gr. upos. O ile mi prywatnie wiadomo inż. Gryczyńska nie pozostanie na obecnym stanowisku w razie przyznania jej uposażenia

⁸¹ APK UWK I, sygn. 22445, k. 29: pismo wojewody kieleckiego do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 16 V 1938 r.; k. 33: pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do wojewody kieleckiego z 30 VI 1938 r.

według VIII gr. upos. – dlatego też proszę o przyznanie jej wyższej grupy, gdyż uważam, że dla dobra służby należałoby ją zatrzymać na dotychczasowym stanowisku”⁸².

Zarówno Ministerstwo, jaki i wojewoda przychyliłi się do prośby inżyniera Paclawskiego, w związku z czym Gizella od 1 sierpnia 1938 r. stała się kontraktowym pracownikiem Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach (il. 17). Umowa, zgodnie z wolą Gryczyńskiej zawarta na czas nieokreślony, przewidywała przyznanie wyższego uposażenia w wysokości 350 zł miesięcznie⁸³. Przy okazji przyjęcia do służby publicznej wojewoda musiał też zasięgnąć informacji o prowadzeniu się kandydatki. W związku z tym 5 sierpnia 1938 r. pracownik Komisariatu Rządu na m.st. Warszawę, Tadeusz Pierzchała, raportował Wydziałowi Ogólnemu Urzędu Wojewódzkiego Kielcach, że inżynier architekt Gryczyńska Gizella Maria „opinią pod względem moralnym za czas pobytu w Warszawie cieszy się dobrą, tryb życia prowadzi umiarkowany, działalności politycznej nie przejawia i w stosunku do państwa odnosi się lojalnie”⁸⁴. Podobną opinię „pod względem moralnym i politycznym” wystawił starosta powiatowy w Ostrowi Mazowieckiej⁸⁵. Gryczyńska zdobyła więc ostatecznie upragnioną stałą posadę urzędniczą i zamieszkała w Kielcach przy obecnie nieistniejącej ulicy Ferdinanda Focha 46 mieszkania 3⁸⁶. Jedynym problemem było wciąż niewystarczające, zdaniem Gryczyńskiej, uposażenie. W związku z tym 13 lutego 1939 r. skierowała do wojewody kieleckiego pismo następującej treści: „Uprzejmie proszę o podwyższenie dotychczasowego mego uposażenia do zł. 500. Nie chciałabym porzucić pracy w Urzędzie Wojewódzkim, a w tej chwili mogłabym objąć stanowisko w innym urzędzie z uposażeniem do sumy zł. 700. Mam więc nadzieję, że Pan Wojewoda zechce przychylić się do mej prośby, gdyż w innym razie musiałabym starać się o pracę w samorządzie. Równocześnie zaznaczam, że w Urzędzie Wojewódzkim Kieleckim pracuję od dnia 16 V 1938 r. jako referent w Oddziale Budowlanym (inspekcja budowlana). Posiadam 8 letnią praktykę prywatną i samorządową oraz pełne uprawnienia budowlane inżyniera architekta z art. 361 i 362 prawa budowlanego”⁸⁷. Prośbę poparł kierownik Wydziału Budowlanego J. Kowalewski⁸⁸. 9 sierpnia 1939 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wyraziło zgodę na „przyznanie pracownikowi kontraktowemu w Urzędzie Wojewódzkim Kieleckim inż. Gryczyńskiej Gizelli wynagrodzenia ryczałtowego w wysokości 450 [...] złotych miesięcznie”⁸⁹. 29 sierpnia Gryczyńska podpisała z Urzędem Wojewódzkim nową umowę na czas nieokreślony z uwzględnieniem wyższej kwoty wynagrodzenia⁹⁰. Miała ona obowiązywać od 1 września, los jednak

⁸² Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 34: pismo kierownika Oddziału Komunikacyjno-Budowlanego do wojewody kieleckiego z 4 VII 1938 r.

⁸³ APK UWK I, sygn. 22445, k. 45: umowa między Urzędem Wojewódzkim w Kielcach a Gizellą Gryczyńską w sprawie podjęcia stosunku służbowego z 28 VII 1938 r.

⁸⁴ APK UWK I, sygn. 22445, k. 52: pismo Komisariatu Rządu na m. st. Warszawę do Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach z 5 VIII 1938 r.

⁸⁵ APK UWK I, sygn. 22445, k. 56: pismo starosty powiatowego w Ostrowi Mazowieckiej do Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach z 27 VIII 1938 r.

⁸⁶ Zob. APK UWK I, sygn. 22445, k. 6: oświadczenie kandydata do służby publicznej Gizelli Gryczyńskiej z 30 VII 1938 r.

⁸⁷ APK UWK I, sygn. 22445, k. 67: pismo Gizelli Gryczyńskiej do wojewody kieleckiego z 13 II 1939 r.

⁸⁸ APK UWK I, sygn. 22445, k. 68: pismo kierownika Oddziału Komunikacyjno-Budowlanego do wojewody kieleckiego z 20 V 1939 r.

⁸⁹ APK UWK I, sygn. 22445, k. 66: pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach z 9 VIII 1939 r.

⁹⁰ APK UWK I, sygn. 22445, k. 70–71: umowa między Urzędem Wojewódzkim w Kielcach a Gizellą Gryczyńską w sprawie podjęcia stosunku służbowego z 29 VIII 1939 r.

chciał inaczej. O dalszych kolejach życia inżynier Gryczyńskiej na chwilę obecną nic nie wiadomo⁹¹.

Na koniec niniejszego przyczynku do biografii Gizelli Gryczyńskiej warto pokusić się o krótkie podsumowanie jej zawodowej drogi. Marta Leśniakowska, skupiając się na działalności projektowej Marguliesówny, straciła z pola widzenia, jak się wydaje, kontekst, w jakim przyszło funkcjonować młodej absolwentce Wydziału Architektury. Biorąc pod uwagę pozycję społeczną rodziny, Marguliesówna prawdopodobnie w ogóle nie musiała pracować zarobkowo. Tymczasem chciała się kształcić i rozwijać. Wybrała zawód nadal silnie zdominowany przez mężczyzn. Co więcej, udało jej się w nim z powodzeniem spełnić, choć weszła na rynek pracy w bardzo trudnym gospodarczo okresie, kiedy nie tylko jej koleżanki, ale i wielu kolegów miało problem z jakimkolwiek stałym zatrudnieniem. Nie zrażała się niepowodzeniami, ustawicznie poszukując okazji do samokształcenia i zdobywania nowych umiejętności. Jako w pełni świadoma własnej wartości wykwalifikowana profesjonalistka umiała wykorzystać wszelkie swe atuty, by uzyskać awans bądź podwyżkę wynagrodzenia. Jej determinacja i skuteczność działania pozwalają zobaczyć w Gizelli Gryczyńskiej kobietę nowoczesną, silną, zdolną aktywnie kierować swoim życiem zawodowym w środowisku, które „zasadniczo reflektowało na siłę męską”. W tym kontekście, uwzględniając aktualny stan badań, na miano „niewidocznego pomocnika” zasłużył raczej jej mąż.

⁹¹ Można jedynie przypuszczać, że nie przeżyła wojny. Więcej wiadomo natomiast o losach jej męża. W 1939 r. został najpewniej zmobilizowany jako oficer rezerwy; zob. https://wbh.wp.mil.pl/pl/skanydetale_wyszukiwarka_bazy_personalne/2445030/ [dostęp 17 VIII 2022]. W 1942 r. zamieszkiwał w rodzinnej kamienicy Marguliesów przy ul. Królewskiej 29a w Warszawie; zob. *Amliches Fernsprechbuch für den Distrikt Warschau 1942* (Warschau: Deutsche Post Osten, 1942), s. 60. Być może tożsamy z Aleksandrem Gryką-Gryczyńskim ps. „Secedoński” (data i miejsce urodzenia identyczne, podobnie stopień wojskowy), który podczas powstania warszawskiego dowodził drużyną saperów Korpusu Bezpieczeństwa z 1. Kompanii zgrupowania „Bartkiewicz” I Obwodu „Radwan” (Śródmieście) Warszawskiego Okręgu Armii Krajowej (po powstaniu dostał się do niewoli niemieckiej); zob. <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/aleksander-gryka-gryczyński,15716.html> [dostęp 24 VIII 2022]. W 1951 r. inż. arch. Aleksander Gryczyński był kierownikiem prac przy hotelu robotniczym przy ul. Grabiszyńskiej we Wrocławiu; zob. A. S., „Wielki hotel robotniczy we Wrocławiu na 2000 mieszkańców”, *Życie Warszawy*, nr 123 (1951), s. 5.

*Architect, Designer, Inventory Taker and Clerk.
Professional Activity of Gizella Gryczyńska
in the Years 1932–1939*

The aim of the article is to supplement the biography of Gizella Gryczyńska, née Margulies, a Polish architect of Jewish origin. Her activity in the field of inventorying historical monuments is relatively unknown, although it certainly deserves scholarly attention considering both the status of the monuments she inventoried and her participation in the works conducted in the years 1933–1934 under the aegis of the Society for the Protection of the Monuments of the Past in the framework of the governmental Labour Fund.

Gizella gained her first experience as an inventory-taker during obligatory field training organised for the students of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (she inventoried the village of Laskowiec in the then Łomża commune). Experience she had gained during this operation paid off when Gizella was searching for an employment during the Great Depression that began with the Wall Street stock market crash on 24 October 1929. Thanks to a subsidy for unemployed architects and engineers granted to the Society for the Protection of the Monuments of the Past by the governmental Labour Fund, on 1 August 1933 she was drafted for work at inventorying historical monuments in Kazimierz Dolny. The works continued until 30 September 1934. Apart from Gizella Margulies, the team consisted of two more architects, who both were to play an important role in her life: Stefania Szrajter (who had already in 1932 participated in joint design projects with her) and Aleksander Gryczyński, her future husband. The team produced 41 survey drawings of various historical structures in Kazimierz, which have a considerable value as architectural documentation, since Gizella, Stefania and Aleksander took survey measurements of many wooden houses belonging to the Jewish residents of the town. The accuracy and reliability of the inventory they had made in 1933–1934 was amply demonstrated by the fact that it was used when, under the direction of Karol Siciński and

following his design, Kazimierz Dolny was being rebuilt after the destruction of the Second World War.

In addition, her documents and curriculum vitae extant in the State Archive in Kielce have made it possible to substantially supplement her biography. They demonstrate beyond any doubt that in the late 1930s Gizella, by then Gryczyńska, not only carried out “free practice under her own signature”, but also endeavoured to obtain a position as a clerk. From 1 November 1936 she worked as a construction assessor at the City Council in Ostrów Mazowiecka. In February 1938, when her post was liquidated during cutbacks, she sought employment at the Regional Office in Kielce. On 16 May 1938 she took the position of a senior clerk in its Construction Department, where she worked until the outbreak of the war.

It is important to correctly recognise the economic and social context in which the young graduate of the Faculty of Architecture functioned. Considering the social position of her family, it is possible that she would not have needed to work for a living at all. Nevertheless, she wished to obtain an education and to develop intellectually. She chose a profession which at that time was still very much male-dominated and was able to find her own place in it, even though she entered the job market in a period that was, economically, very difficult; when not only her female friends, but also many of her male friends had problems with finding permanent employment. She did not allow setbacks to deter her, but continuously sought opportunities for self-education and the acquisition of new skills. At the same time, she was aware of her worth as a highly qualified expert; she proved able to make use of her professional experience to obtain promotion and improve her salary. In the light of these facts, we must see Gizella Gryczyńska as a modern, strong woman, capable of actively managing her professional life.

Bibliografia:

Architektki, redakcja Tomasz Kunz. Kraków: Wydawnictwo EMG, 2016.

Cyniak, Piotr. “‘Raj utracony’ i ‘rezerwat dzikości’.” *Artyści w międzywojennym Kazimierzu Dolnym.* *Quart* 13, nr 2 (2018): 40–66.

Czekierski, Józef. “Kazimierz Dolny.” *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce* 9, z. 1 (1913): 2–43.

Emancypantki i modernistki. Teksty kobiet o sztuce 1879–1914. Antologia, opracowanie Joanna Sosnowska, Magdalena Kasa. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2019.

Husarski, Wacław. *Kazimierz Dolny*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1953.

Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki, opracowanie Jerzy Remer, Jadwiga Przeworska. Warszawa: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1930.

Jamski, Piotr. “Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości oraz historia ich dezintegracji.” W *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, redakcja Ewa Manikowska, Piotr Jamski, 93–138. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2014.

Jonkajtys-Luba, Grażyna. “Siciński Karol.” W *Polski słownik biograficzny*, t. 36, 464–466. Warszawa-Kraków: Instytut Historii PAN, 1995.

Kopciowski, Dariusz. “Przekształcenia Kazimierza Dolnego w XIX i XX w. (1914–1957). Czas działalności Jana Koszczyc-Witkiewicza i Karola Sicińskiego.” *Przestrzeń i Forma* 13 (2010): 66–74.

Krytyka artystyczna kobiet. Sztuka w perspektywie kobiecego doświadczenia XIX–XXI wieku, redakcja Beata Łazarz, Joanna Sosnowska. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2019.

Krzyżanowska, Hanna. “Skórewicz Kazimierz Józef (1866–1950).” W *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, t. 2, redakcja Henryk Kondziela, Hanna Krzyżanowska, 233–234. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006.

Landau, Zbigniew, i Jerzy Tomaszewski. *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991.

Lasek, Piotr. *Inwentaryzacja zabytków architektury w lwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939. Szkice z dziejów*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2020.

Lasek, Piotr. *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. 4. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2012.

Leśniakowska, Marta. “Lekceważone córki Almae Mater – pionierki w Polsce.” W *Architektura i wnętrza 1905–1923*, redakcja Joanna Kucharzewska, Jerzy Malinowski, 161–175. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2007.

Leśniakowska, Marta. “Niewidoczna pomocnica. Przypadek Gizelli Marguliesówny.” W *Pionierki*, redakcja Ewa Dąbrowska, 104–174. Kraków: Wydawnictwo EMG, 2019.

Leśniakowska, Marta. *Architektura w Kazimierzu Dolnym i Janowcu*. Warszawa: Arkada Pracownia Historii Sztuki, 2001.

Manikowska, Ewa. “Wielka Wojna i zabytki.” W *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, redakcja Ewa Manikowska, Piotr Jamski, 21–91. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2010.

Miłobędzki, Adam. "Kazimierz Dolny – wielość wizerunków." W *Miasto historyczne w dialogu ze współczesnością*, redakcja Janusz Bogdanowski, 175–181. Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, 2002.

Nieścioruk, Kamil, i Małgorzata Sosik. "Kartograficzny obraz badań zabudowy historycznej miasta, inwentaryzacji zniszczeń oraz odbudowy Kazimierza Dolnego na mapach z archiwum Karola Sicińskiego." *Z Dziejów Kartografii* 21 (2017): 79–95.

Pionierki, redakcja Ewa Dąbrowska. Kraków: Wydawnictwo EMG, 2019.

Pionierki. Krytyka artystyczna kobiet 1839–1879. Antologia, opracowanie Joanna Sosnowska, Magdalena Kasa. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.

Politechnika Warszawska. Program na rok akademicki 1932/33. Warszawa: Politechnika Warszawska, 1932.

Rozbicka, Małgorzata. "Małe formy architektury sakralnej na wschodnich kresach dawnej Rzeczypospolitej w badaniach, studiach i projektach (1900–1939) na marginesie Programu Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej WAPW." W *Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce*, redakcja Małgorzata Rozbicka, t. 1: *Kresy dawnej Rzeczypospolitej*, redakcja Robert Kunkel, 9–41. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2018.

Słabińska, Elżbieta. "Ewolucja działań publicznych służb zatrudnienia w latach 1918–1939 i 1944–1949. Zarys problematyki." *Optimum. Economic Studies* 96 (2019): 95–109.

Sosnowska, Joanna. *Poza kanonem. Sztuka polskich artystek 1880–1939*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2003.

Sosnowska, Joanna. "Katarzyna Kobro (1898–1951). W setną rocznicę urodzin." *Biuletyn Historii Sztuki* 61, nr 3-4 (1999): 467–470.

Sosnowska, Joanna. "Sztuka kobiet na przełomie XIX i XX wieku." W *Artystki polskie*, redakcja Agata Jakubowska, 39–63. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2011.

Sosnowska, Joanna. "Artystki polskie w dwudziestoleciu." W *Artystki polskie*, redakcja Agata Jakubowska, 65–91. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2011.

Sosnowska, Joanna. "Artystka w Sukiennicach." *Biuletyn Historii Sztuki* 74, nr 1 (2012): 77–83.

Stefański, Krzysztof. *Ludzie którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)*. Łódź: Dom Wydawniczy Księży Młyn, 2009.

Sypczuk, Piotr, i Piotr Lasek. "Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki: rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania." W *Cud jedności. Architektura i plastyka dwudziestolecia międzywojennego*, redakcja Katarzyna Wojtczak, 223–252. Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku, Fundacja Terytoria Książki, 2019.

Uchowicz, Katarzyna. *Awers/rewers. Architekt Bohdan Lachert*. Wrocław: Muzeum Architektury we Wrocławiu, 2018.

Wojciechowski, Jarosław. "Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–1929." *Ochrona Zabytków Sztuki*, z. 1-4, cz. 2 (1930–1931): 243–322.